

Karla Papeš

Dipartimento di Filosofia
e Beni Culturali
Università Ca' Foscari Venezia

Department of Philosophy
and Cultural Heritage
Ca' Foscari University Venice

Malcanton Marcorà,
Dorsoduro 3484/D
Venecija, Italija

karla.papes1@gmail.com

orcid.org/0009-0003-4843-7383

Prethodno priopćenje
Preliminary communication

UDK / UDC:
27-523:[725.96(497.5)(262.3-11)

DOI:
10.17685/Peristil.66.2

Primljeno / Received:
15. 9. 2023.

Prihvaćeno / Accepted:
23. 12. 2023.

Sakralno u vojnome: kapele i crkve u ranonovovjekovnim tvrđavama Šibenika i Splita

The Sacred in the Military:
Chapels and Churches of the Early Modern Fortresses
in Šibenik and Split

APSTRAKT

Sakralne su građevine bile sastavni dio tvrđava koje su se ponekad gradile na ruševinama starijih crkava i samostana ranonovovjekovnoga istočnog Jadrana, uz preuzimanje njihova titulara. S obzirom na to da postoji reprezentativan broj tvrđava visoke arhitektonske vrijednosti, u središtu su interesa šibenske i splitske tvrđavne crkve i kapele koje se sagledavaju na temelju terenskih, arhivskih i arheoloških istraživanja.

KLJUČNE RIJEČI

fortifikacijska arhitektura, tvrđave, sakralne građevine, istočni Jadran, tvrđava sv. Nikole, tvrđava sv. Ivana

ABSTRACT

Sacral buildings were an integral part of the fortresses, sometimes built on the ruins of older churches and monasteries in the early modern Eastern Adriatic, retaining their titles. Considering that there is a representative number of fortresses of high architectural value, the main focus is on the fortress churches and chapels of Šibenik and Split, which are studied based on field, archival, and archaeological research.

KEYWORDS

fortification architecture, fortresses, sacral architecture, Eastern Adriatic, Fortress of St. Nicholas, Fortress of St. John

Uvod

Praksa pri kojoj tvrđavne crkve ili kapele preuzimaju titulare ranijih sakralnih građevina na istome je mjestu jasno vidljiva već u nizu bizantskih kastruma i srednjovjekovnih fortifikacija, no istraživanja su se vojne arhitekture ranoga novog vijeka podrobnije posvetila tek jednome od njezinih vidova, onome crkava-tvrđava.¹

Uzme li se u obzir važnost konfesionalne određenosti i religijske prakse u onodobnome vojnom kontekstu, potrebno je otvoriti pitanje bogoslužja i sakralnih prostora unutar novopodignutih tvrđava 16. i 17. stoljeća, ovdje shvaćenih kao „samostalne obrambene građevine ili fortifikacije većih dimenzija koje sadrže vojnu posadu i mogu odolijevati dugotrajnijim napadima“.² Zbog reprezentativnoga broja tvrđava visoke arhitektonske vrijednosti koje čine širi sustav gradske obrane, u središtu su interesa kronološki i tipološki bliske šibenske i splitske tvrđave na temelju usporednih terenskih, arhivskih i arheoloških istraživanja.

Tvrđava sv. Mihovila: gradski kultovi i obrana

U kontekstu grada Šibenika treba ukazati na sakralnu građevinu glavne srednjovjekovne obrambene točke grada, tvrđave sv. Mihovila.³ Iako nosi ime gradskoga zaštitnika, to nije jedini titular pod kojim je poznata. Prema istoimenoj crkvi, ustalio se i naziv tvrđava sv. Ane. Ovim je titularima potrebno pribrojiti i Blaženu Djevicu Mariju odnosno, kako je izvori nazivaju, Gospu od Kaštela.⁴ Ivo Glavaš predstavio je dosadašnja istraživanja i zapise o crkvi svetoga Mihovila i njezinoj mogućoj lokaciji. Od početka su se 15. stoljeća u povijesnim, a naročito u notarskim izvorima, spominjale crkva sv. Marije i crkva sv. Mihovila od Kaštela, a zatim i Gospa od Kaštela. Riječ je zapravo o grobljanskoj crkvi sv. Ane koja je posvećena i Blaženoj Djevici Mariji. Glavaš je ukazao na supostojanje titulara i zabunu Francesca Zavorea pri prikazu monumentalne crkve unutar tvrđave 1798. godine, s obzirom na to da nisu pronađeni ni drugi kronološki raniji prikazi takve sakralne građevine, ali ni čak najmanji arheološki ostaci, a upitna je i mogućnost postojanja građevine većih dimenzija unutar tvrđavnoga obrambenog sklopa.⁵ Stoga se pretpostavlja da se bogoslužje vjerojatno vršilo u današnjoj grobljanskoj crkvi sv. Ane unutar tvrđavnoga perimetra koji je bio proširen novovjekovnim topovskim bitnicama na istoku i zapadu.⁶ Sljedeći bi se podaci o vizitaciji sakralne građevine trebali odnositi na položaj grobljanske crkve

sv. Ane. Naime, u srijedu, 29. travnja 1579. godine, crkvu (*ecclesia*) sv. Mihovila *in castro Sibenici* posjetio je apostolski vizitator Agostino Valier, pruživši uvid u njezinu namjenu u odnosu na tvrđavnu posadu. Valier je naveo da se misa mora slaviti na blagdane, sakramenti podijeliti svima u tvrđavi (*in castro*), ali i svima koji žele primiti euharistiju. U crkvi su se nalazila tri neposvećena oltara: sv. Marije, sv. Ane i sv. Mihovila. Glavni je oltar sv. Marije imao ukrašen antependij od bijelog damasta, kandelabre, i mnoge druge vrijedne ornamente i srebrne darove. Na oltaru se također nalazila slika za koju su stanovnici govorili da je čudesno prenesena iz Madarske i da ju je naslikao sveti Luka evanđelist. Oltar sv. Ane sa statuom svetiце imao je tri stolnjaka i antependij od grube raše. Oltar sv. Mihovila imao je staru ikonu i bio bogato opremljen tkaninama, a inventar crkve uključivao je i kaleže, kandelabre, križeve i stolnjake, odnosno sve potrebno za redovito euharistijsko slavlje. Prema uputama, trebalo bi nabaviti plitice i kaleže, objeliniti crkvu, ali i premjestiti prijenosne oltare i smjestiti ih na udaljenost od šest i osam unci.⁷

Prema Valierovu se tekstu može zaključiti da su se 1579. godine u crkvi nalazile i čudotvorna slika⁸ te statua sv. Ane i ikona. Valierova je vizitacija ukazala na redovito bogoslužje za one koji su se nalazili u tvrđavi, a spomenuta oprema oltara istaknula je ugled crkve, naročito kada je riječ o vrlo čašćenoj slici na glavnome oltaru.

Kapela tvrđave sv. Nikole u Šibeniku: kapela kao izdvojen volumen

Sakralna se građevina s pripadajućim zvonikom nalazila na gornjoj razini, točnije, na terasi tvrđave svetog Nikole.⁹ Srušena je u 19. stoljeću¹⁰ i postoje različiti slikovni prikazi koji o njoj izvješćuju. U literaturi se navedena građevina naziva ili *kapela* ili *crkva*, dok Vincenzo Maria Coronelli bilježi talijanski naziv *chiesa*, a austrijski prikazi *Kirche*.¹¹ Također je i danas na podu tvrđavne terase naznačen nekadašnji položaj strukture pravokutnoga tlocrta sa središnjim suženjem na uskome dijelu spoja rondela i ostatka terase.¹² Vjerojatno je bila riječ o pravokutnoj jednobrodnoj građevini bez apside, čije se svetište nalazilo na suženju gdje je dijelila zid s drugom građevinom. Navedene karakteristike tlocrta uvjetovane su spomenutom neobičnošću¹³ njezina položaja (Sl. 1).

Prije izgradnje tvrđave 1540-ih godina na otoku Ljuljevcu nalazili su se benediktinski samostan i

1

Pogled na
naznačen
položaj sakralne
građevine
tvrđave svetog
Nikole u Šibeniku

A view of the
indicated position
of the sacral
building of the
Fortress of St.
Nicholas in Šibenik
(izvor / source:
Šibenik Tourist
Board)

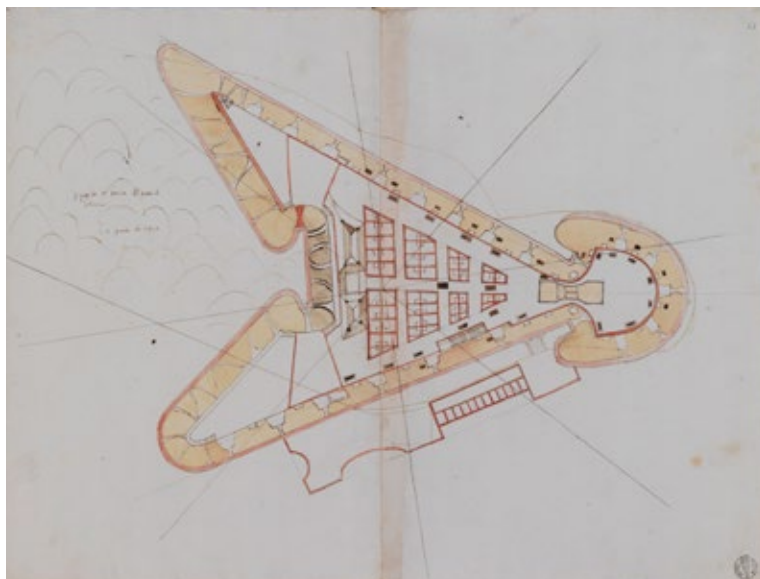
crkva čiji je titular bio sveti Nikola.¹⁴ Zbog njihova ruševna stanja, redovnici su već tijekom 15. stoljeća živjeli u gradu.¹⁵ Moguće je da se stara crkva nalazila ispod kasnije sakralne građevine, i to na živoj stijeni koja se pruža na sjeverozapadnome dijelu tvrđave.¹⁶ Postoji i teorija da su se ostaci samostana nalazili na mjestu velike tvrđavne cisterne.¹⁷ Zasad nisu poznati podaci o izgledu crkve i samostana, kao ni o materijalu od kojega su bili izgrađeni.

Iako je vojni arhitekt Giangirolamo Sanmicheli vjerojatno počeo raditi na šibenskim fortifikacijama već 1539. godine,¹⁸ gradnja je sigurno započela 1541. godine, kako je mletački prokurator Alessandro Contarini izvijestio 8. siječnja.¹⁹ Giangirolamo je 3. 9. 1540. datirao tehnički opis projekta kojim se potvrđuje njegovo autorstvo, a priložio je i *disegno* (tehnički crtež tvrđave)²⁰ koji dosad nije pronađen. Njegovo autorstvo potvrđuje i drugi izvještaj koji je uputio mletačkome Senatu 20. 3. 1556. s molbom povećanja plaće. Naveo je gdje je sve radio na fortifikacijama i naglasio da je prema njegovu projektu izgrađena tvrđava sv. Nikole u Šibeniku²¹ (sl. 2).

Treba istaknuti da su u isto vrijeme datirana dva tlocrta tvrđave koja se danas nalaze u Trevisu, a primjer su rijetkoga temeljitog prikaza obiju tvrđavnih razina, koji također bilježe kapelu na gornjoj terasi. Već je u svibnju 1542. šibenski knez i kapetan Giacomo Boldù (1539. – 1541.) izvijestio, dok je radove nadzirao prvi upravitelj tvrđave

Luka Zorzi, da su vanjski zidovi bili djelomično dovršeni, ali ne i unutarnji prostori i svodovi. Naime, te godine *chiesia antiqua de s. Nicolò* još nije bila srušena.²² Nije poznato jesu li neki dijelovi stare crkve uključeni u strukturu tvrđave ni je li došlo do odstupanja od Giangirolamove prve zamisli jer se novoizgrađena sakralna građevina nalazila na samome spoju toriona/rondela i trokuta tvrđave, a komunikaciju i vezu među posadom u tome dijelu tvrđave omogućilo je tek suženje središnjega dijela građevine, to jest svetišta.²³ Također, torion/rondel bio je postavljen prema kanalu sv. Ante pa se kao otkriven prostor nije mogao braniti s drugih dijelova tvrđave.²⁴ Moguće je da je gradnju tvrđavne kapele uvjetovao nekadašnji opat samostana.²⁵ Čuzela je istaknuo podatak o nedovoljnome broju branitelja za nadziranje triju obrambenih točaka tvrđave jer se od ukupno dvadeset pet ljudi trebalo oduzeti dva momka, bubnjara i kapelana,²⁶ što ukazuje na to da je u tome trenutku postojao kapelan koji je bio odgovoran za bogoslužje. Mletački sindik Giovanni Battista Giustinian u izvještaju iz 1553. godine donosi detaljan opis tvrđave koja još nije bila potpuno dovršena²⁷ pri čemu na terasi spominje crkvicu, trg i bunar velike cisterne s odličnom vodom te građevine za smještaj posade.²⁸

Upitno je postojanje zvonika koji se može vidjeti na nekoliko prikaza tvrđave,²⁹ budući da bi predstavljao strateški problem u slučaju napada. Ipak, neosporna je korist postojanja zvona za poziv na

2
Gornja razina
tvrđave svetog
Nikole u Šibeniku

The upper level of
the Fortress of St.
Nicholas in Šibenik

(Gradska
knjižnica u
Trevisu / City
Library in
Treviso / BCTv
(Kartografski
fond, mapa br.
181), ms. 019, cc.
66-67: tav. 32)

3
V. M. Coronelli,
tlocrt tvrđave
svetog Nikole u
Šibeniku, 1688.

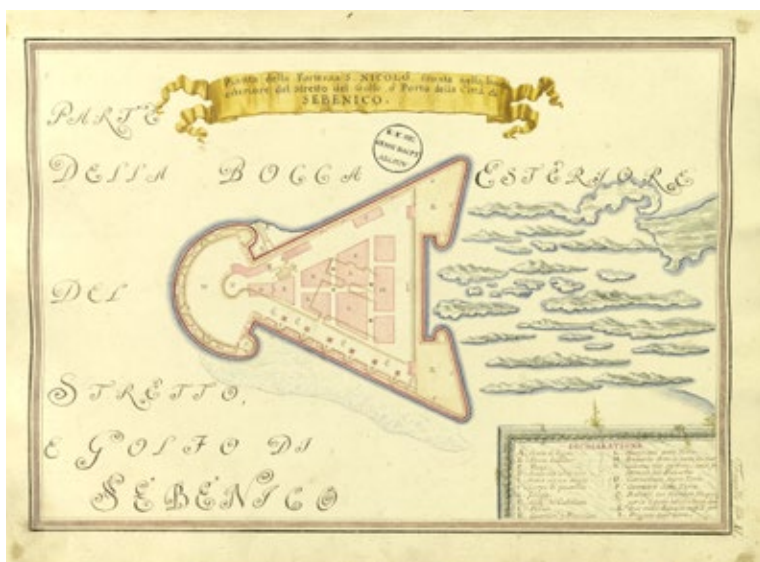
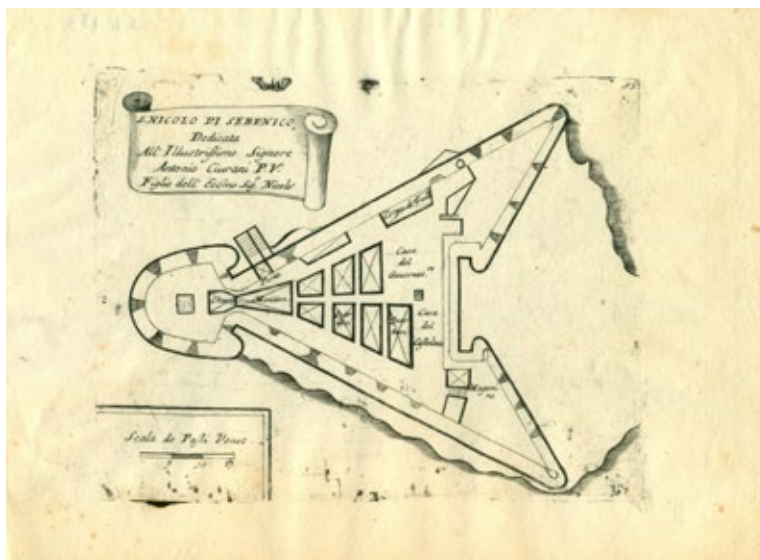
V. M. Coronelli,
floor plan of
the Fortress of
St. Nicholas in
Šibenik, 1688

(Državni arhiv
u Šibeniku /
State Archive
in Šibenik /
HR-DAŠI-244
Grafička zbirka,
Grafika tvrđave
Sv. Nikole, V. M.
Coronelli, kraj
17. st.)

4
G. Juster,
tlocrt tvrđave
svetog Nikole u
Šibeniku, 1708.

G. Juster, floor plan
of the Fortress
of St. Nicholas in
Šibenik, 1708

(Austrijski
državni arhiv,
Ratni arhiv /
Kriegsarchiv,
Vienna / GLA480d
fol. 24r, Nr. XI)

molitvu, ali i za uzbuđivanje, a zvonik bi obje-
njavio i ulogu kule i stražarnice. Moguće je da je
i zvonik ranije crkve imao takvu ulogu s obzirom
na to da se tvrđava nalazi na ulazu u kanal sv. Ante
i pritom je njezina primarna uloga kontrola obale
i morskoga ulaza u grad (sl. 3).

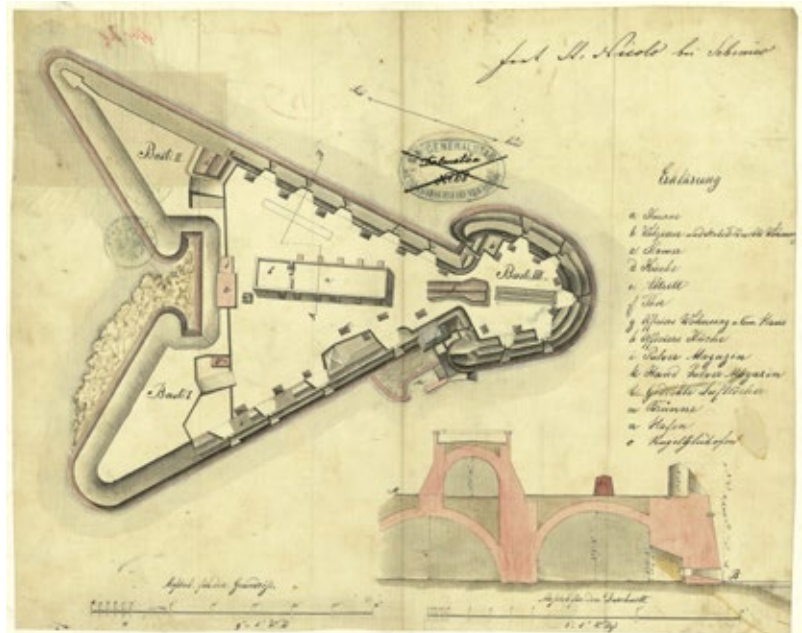
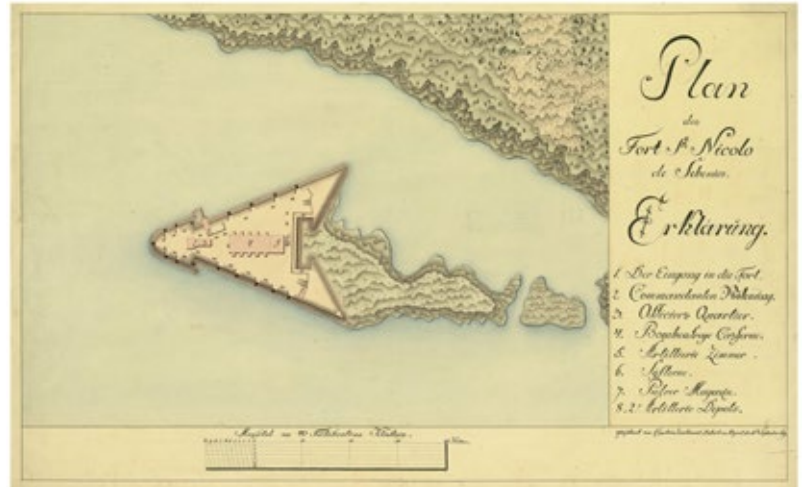
Tijekom druge polovine 16. i u 17. stoljeću mnogi
su venecijanski politički i vojni stručnjaci izvje-
štavali Senat Mletačke Republike o raznim ne-
dostacima tvrđave, posebice nakon negativnoga
ukaza Sforze Pallavicina o dimenzijama i obliku
tvrđave.³⁰ Tako je generalni providur Jacopo Fos-
carini podnio 1572. izvještaj Senatu upozorivši na
svodene prostore tvrđave koji bi se mogli uruši-
ti od pucnjave topova i zaključio je da građevina
više daje dojam tvrđave nego što to jest.³¹ Gradski
kapetan i knez Pietro Morosini izvijestio je 1620.
o problemima s vlagom i prokišnjavanjem koji se
javljaju u svodnim dijelovima i uništavaju drvena
postolja topova i zatražio da se gornja razina po-
ploči kamenom pod nagibom s odvodnim kana-
lima.³² Međutim, u Morosinijevu izvješću postoji
podatak o nužnosti imenovanja stalnog svećenika
kako bi se vojnicima pružila duhovna snaga. Mo-
rosini je također zabilježio da je svećenik dolazio
na otočnu tvrđavu slaviti nedjeljnu misu, no po-
nekad ga je spriječilo nevrijeme. Također je ista-
knuo problem ostavljanja euharistije u crkvi bez
njezina čuvara i upravitelja, ali i upozorio na to da
su ljudi umirali unutar tvrđave bez primanja po-
sljednega sakramenta.³³ Prema tome se zaključuje
da 1620. u tvrđavi sv. Nikole više nije bilo kape-
lana kao u prvim godinama njezine izgradnje, što
je uzrokovalo niz problema u obnašanju dužnosti

tvrđavne posade. Negativa su se izvješća nastavila u narednim godinama. Tako je izvanredni upravitelj Zaccaria Salamon izvijestio 1647. o lošem stanju tvrđave i bolesnoj posadi (koje ionako nije bilo dovoljno). I dalje su postojali problemi s vlagom, a zbog nestašice drva bilo je hitno potrebno popraviti sve građevine.³⁴ Iste se godine dogodio napad na tvrđavu, koji je bio odbijen.³⁵ Ovi su podaci vrijedni za razumijevanje svakodnevnoga života stalne posade jer pružaju uvid u preklapanja sakralnoga i vojnoga unutar obrambenih građevina. Ako su se tijekom desetljeća ponavljala upozorenja o neučinkovitosti tvrđave i nedostatku potrebnih sredstava i ljudi za njezinu obrambenu funkciju, ključna je bila uloga njezina sakralnoga prostora i njegove funkcije za duhovnu snagu branitelja (sl. 4).

Na legendi prikaza Giuseppea Justera iz 1708.³⁶ upisana je *Chiesa (G)* koja se nalazila na spomenutom položaju na terasi. Riječ je o kronološki posljednjemu prikazu građevina za smještaj vojnika prije opsežne rekonstrukcije austrijske uprave kada su bile srušene. Sakralna građevina pokrivena kupama postojala je još 1789., a u njoj se nalazio samo oltar. Bila je u lošem stanju i služila je za smještaj vojnika jer su vojarne bile ili urušene ili nisu imale krov.³⁷

Od dolaska austrijske vlasti dogodile su se veće promjene i obnove na tvrđavi. Prilikom posjete cara Franje I. Šibeniku 1818. godine zabilježeno je da se na terasi nalazilo nekoliko građevina, između ostaloga i: „vojarne na kat s dobrim drvenim podom i građevina s tri prostorije za zapovjednika.”³⁸ Na prikazu iz 1819. godine zabilježen je prostor za oficira i komandanta na mjestu prema torionu/rondelu, koji su smješteni u nekadašnju sakralnu građevinu.³⁹ To potvrđuju i tlocrt i presjek tvrđave s legendom, koja ne uključuje *Kirche* ili *Kapelle*, datirani u prvu polovinu devetnaestoga stoljeća⁴⁰ (sl. 5 i 6).

Stoga se zasad može sigurno potvrditi jedino lokacija tvrđavne sakralne građevine i postojanje oltara. Moguće je zaključiti kako je građevina bila nužna u tvrđavi te se očito promišljalo o njezinoj poziciji kako bi mogla imati i obrambenu ulogu, ali i ujediniti prostor terase koji je imao i pričuvnu stambenu ulogu. Na taj je način bila i lako dostupna kapelanu, čija prisutnost potvrđuje vršenje bogoslužja. Također treba naglasiti da se zbog strateške pozicije otoka morala srušiti stara samostanska crkva kako bi se na njezinu mjestu izgradila tvrđava. Nova tvrđavna sakralna građevina,

5

Dietrich von
Vigant, tlocrt
tvrđave svetog
Nikole u
Šibeniku, 1819.

Dietrich von
Vigant, floor plan
of the Fortress
of St. Nicholas in
Šibenik, 1819

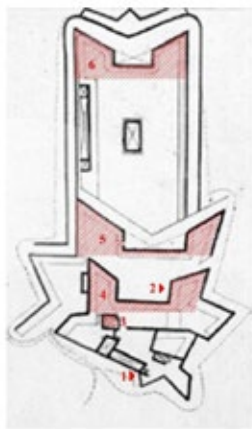
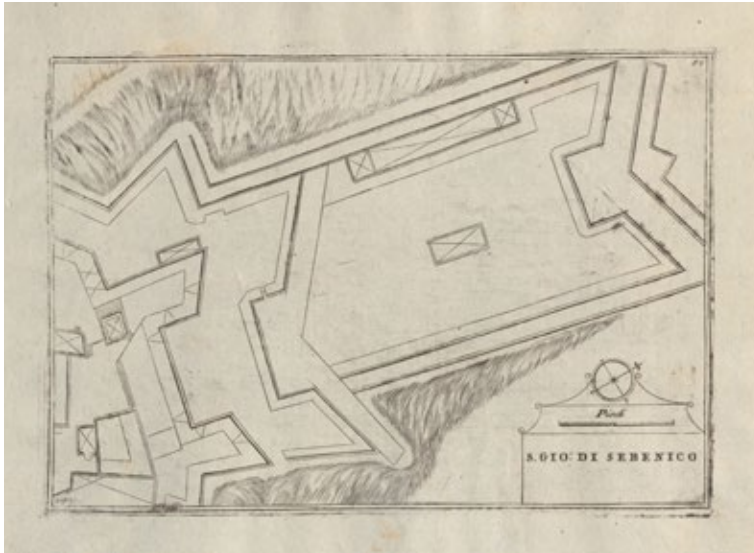
(Austrijski
državni arhiv,
Ratni arhiv /
Kriegsarchiv,
Vienna / Inland C
III a) Nr.21)

6

Tlocrt tvrđave
svetog Nikole u
Šibeniku, prva
polovina 19.
stoljeća

Fortress of St.
Nicholas in
Šibenik, first half
of the 19th century

(Austrijski
državni arhiv,
Ratni arhiv /
Kriegsarchiv,
Vienna / Inland C
III a Nr.11)

Usporedba prikaza tvrđave iz o.
1688. godine s postojećim stanjem

- 1 glavni ulaz
- 2 pomoćni ulaz
- 3 barutara
- 4 utvaražji hornwerk
- 5 srednji hornwerk
- 6 vanjski hornwerk

7

V. M. Coronelli,
tlocrt tvrđave
svetog Ivana u
Šibeniku

V. M. Coronelli,
floor plan of the
Fortress of St. John
in Šibenik

(Državni arhiv
u Šibeniku /
State Archive
in Šibenik /
HR-DAŠI-244
Grafička
zbirka, S. Gio di
Sebenico)

8

Tvrđava svetoga
Ivana u Šibeniku,
usporedba
stanja s kraja 17.
st. i recentne
geodetske
izmjere

Fortress of
St. Nicholas
in Šibenik,
comparison of the
condition at the
end of the 17th
century and recent
measurements

(Ivo Glavaš, Josip
Pavić; preuzeto iz
/ source: Glavaš,
Pavić, „Tvrđava
sv. Ivana”)

a i sama tvrđava, jedna od najreprezentativnijih i najmodernijih vojnih građevina sredine šesnaestoga stoljeća na istočnome Jadranu, preuzele su titular stare porušene sakralne građevine. Isprva je vjerojatno bilo osigurano redovito bogoslužje s obzirom na to da je tvrđava bila izdvojena u odnosu na grad, ali je i imala zasebnu kapelana.

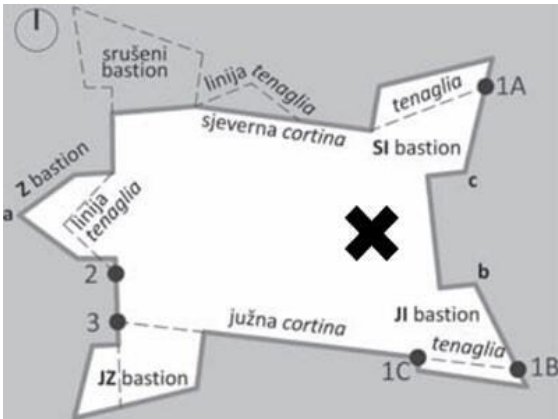
Tvrđava sv. Ivana u Šibeniku i tvrđava Barone: strateške točke grada

Giangirolamo Sanmicheli istaknuo je još 1540. problem obrane grada u slučaju neprijateljeva zauzimanja uzvisine na kojoj se nalazila crkva sv. Ivana, no i prije njegova dolaska ukazivalo se na nužnu gradnju tvrđave na toj strateški najvažnijoj točki koja je nadgledala sve pristupe gradu.⁴¹ Nova je tvrđava sv. Ivana izgrađena tijekom Kandijskoga rata (1645. – 1669.), a uspješno je odoljela napadu i opsadi Osmanlija⁴² (sl. 7).

Postojanje zavjetne crkve posvećene sv. Ivanu Krstitelju osvjedočeno je u izvorima 1444. godine kada je bila posvećena,⁴³ a vjerojatno je bila riječ o jednobrodnoj jednoapsidalnoj građevini manjih dimenzija sa zvonikom na preslicu.⁴⁴ U crkvi je bila smještena ugledna bratovština sv. Ivana koja je prešla u grad dolaskom osmanske opasnosti, i to u crkvu sv. Trojstva.⁴⁵ Crkva se spominje 1603. kao župna, a srušena je 1646. gradnjom tvrđave⁴⁶ (sl. 8).

Arheološka i konzervatorska istraživanja otkrila su da je postojala sakralna građevina na južnoj strani tvrđave, nekoliko metara od samoga ulaza, čime se potvrdila točnost Coronellijeva prikaza tvrđave na kojemu je u unutrašnjosti u blizini ulaza ucrtana jednobrodna i jednoapsidalna građevina s križnim svodom.⁴⁷ Moguće je pretpostaviti da je, kao i u slučaju tvrđave sv. Nikole, riječ o novopodignutoj tvrđavnoj sakralnoj građevini. Tijekom radova 2022. godine pronađeni su u nasipu iznad glavnoga tvrđavnog ulaza ulomci kamenoga namještaja. Lučni svod ulaznoga hodnika također ima nekoliko ulomaka koji su vjerojatno iz neke crkve. Nalazi su pohranjeni u Muzeju grada Šibenika i trenutno su u obradi. Još nije poznato o kojim je dijelovima riječ, kao ni njihova točna datacija,⁴⁸ iako se može pretpostaviti da je riječ o ulomcima iz prve polovine sedamnaestoga stoljeća, a možda čak i malo ranijim, koji su mogli pripadati profilacijama otvora ali i crkvene opreme (sl. 9).

Zbog strateške pozicije brda koje je ugrožavalo i tvrđavu sv. Mihovila i ostatak grada, stara je crkva sv. Ivana morala biti srušena i na njezinu mjestu

izgrađena tvrđava. Kontinuitet svetoga mjesta očuvao se izgradnjom tvrđavne kapele istoga titulara. Iako zasad nema podataka o kapelanu, moguće je da je za bogoslužje, zbog blizine grada, bio odgovoran neki od gradskih svećenika.

U neposrednoj se blizini tvrđave sv. Ivana na položaju Sv. Vida⁴⁹ nalazilo nekoliko manjih tvrđava koje su bile korištene kao dodatna utvrđenja ili potpore tvrđavama, u ovome slučaju onoj sv. Ivana.⁵⁰ Jedna je od njih danas poznata kao tvrđava Barone ili Degenfeld,⁵¹ a ime je dobila po zapovjedniku konjice u mletačkoj vojsci, barunu Christophu Martinu von Degenfeldu.⁵² Stručnjaci nisu suglasni oko postojanja sakralne građevine posvećene sv. Vidu prije izgradnje tvrđave, s obzirom na to da zasad nisu pronađeni ni arheološki dokazi ni povijesni zapisi.⁵³ Nema ni naznaka postojanja sakralnoga objekta unutar tvrđavnoga perimetra, te se, osim u imenu toponima,⁵⁴ ne ponavlja praksa prijenosa titulara, a tvrđava je prvenstveno imala pomoćnu ulogu.

Pitanje stalnoga bogoslužja na primjerima splitskih tvrđava

Apostolske vizitacije pružaju uvid u još jednu sakralnu građevinu, također crkvu, koja se pak nalazi unutar parametara monumentalne tvrđave

9

Ulomci kamenoga namještaja crkve svetoga Ivana u Šibeniku, pronađeni u veljači 2022.

Fragments of stone furniture from the Church of St. John in Šibenik, found in February 2022

(foto / photo: Marko Sinobad, Konzervatorski odjel u Šibeniku, Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske; arheološki nadzor građevinskih radova provodio Andrija Nakić, Tvrđava kulture Šibenik, nalazi pohranjeni u Muzeju grada Šibenika /

Conservation Department in Šibenik, Ministry of Culture and Media of the Republic of Croatia; archaeological supervision of construction works carried out by Andrija Nakić, Šibenik Fortress of Culture, findings stored in the Museum of the City of Šibenik)

10

Shematski prikaz dijelova tvrđave Gripe s naznačenom crkvom svetog Ante

Schematic representation of Gripe Fortress, including the Church of St. Anthony

(Snježana Perojević; preuzeto iz: / source: Perojević, „Tvrđava Gripe”)

Gripe u Splitu⁵⁵. Vrijeme gradnje tvrđave Gripe izuzetno je blisko tvrđavi sv. Ivana.⁵⁶ Građevina se nalazi na istočnome kraju tvrđavnoga dvorišta ispred dvaju istočnih bastiona, a do nje se pruža prolaz od glavnoga ulaza. Riječ je o jednobrodnoj kamenoj građevini pravokutne osnove i dvostrešna krova bez apside koja na pročelju između dvaju pravokutnih prozora sadrži pravokutni portal do kojih vode stepenice (sl. 10).

Andelko Badurina ovu je jednobrodnu građevinu bez apside datirao u 1656. godinu,⁵⁷ a kao titular se navodi Antun Padovanski, i to prema vizitaciji Stjepana Cosmia iz 1682. godine.⁵⁸ Vizitator je istaknuo da je crkva sv. Antuna postojala na vrhu brežuljka Gripe i prije gradnje tvrđave,⁵⁹ a bila je naznačena u planu splitskih utvrda koji je 1666. godine izradio vojni inženjer Giuseppe Santini te ucertana i u drugim planovima iz 17. i 18. stoljeća.⁶⁰ Perislav Petrić donio je podatke o crkvama i kapelama koje je posjetio Cosmi, a ukazao je za 4. 1. 1683. godine: „Cosmi istog dana ‘posjećuje kapelu sv. Ante u tvrđavi prošlog rata izgrađenoj, koja se zove ‘Gripe’, a određena je za vojnu posadu’.”⁶¹ Izvještaji o crkvi učestali su tijekom idućih stoljeća, naročito jer se koristila kao spremište, pritom potpuno promijenivši prvotnu funkciju unutar obrambenoga prostora. Smještaj crkve na prostranome brežuljku Gripe vjerojatno je bio razlog njezina očuvanja i uključenja u obrambeni sklop. Jedno je od mogućih pitanja koliko se koristila u sakralne svrhe zbog njezine kasnije namjene i stanja.

Poznato je nekoliko podataka o uzdržavanju crkve. Tako je zapovjednik tvrđave Gripe, Orazio Cazzago, otkupio od Orsole Ermane Lunor 1664. zidnu prizemnicu unutar perimetra tvrđave, iste je godine određeno da neće služiti vojnicima, nego će biti iznajmljena, a njezini prihodi namijenjeni crkvi sv. Ante. Pritom se prvenstveno mislilo na nabavu svijeća, no ako bi se prihodi povećali, primjerice, od najma gostioničarima ili opskrbljivačima namirnicama, dobit je bila namijenjena uredu crkve, o čemu je trebao brinuti upravitelj tvrđave. Duplančić je zaključio da se Contarinijeva odluka očito nije poštivala jer je Cosmi u svojoj vizitaciji naveo da će zbog nedostataka u crkvi morati razgovarati s providurom.⁶²

Rekonstrukcija tvrđave 1980-ih godina rezultirala je i konzervatorskim radovima na crkvi te je njezina izgradnja, potkrijepljena nalazom kustodije i Cosmijevim komentarima, datirana u 15. stoljeće, dvjestotinjak godina prije izgradnje tvrđave.⁶³ Nije

sigurno je li originalna građevina imala zvonik na preslicu i svod⁶⁴ (sl. 11).

Pitanje stalnoga bogoslužja u crkvi na Gripama ipak ostaje otvoreno, s obzirom na to da tvrđava nije imala stalnu vojnu posadu.⁶⁵ Ovome u prilog idu i Cosmijeve opaske o njezinu siromaštvu i zapuštenosti te je tijekom 18. stoljeća pretvorena u skladište praha i streljiva, kako izrijeком stoji u izvještaju Giovannija Francesca Rossinia iz 1794. – pritom ukazujući na nepovoljnost mjesta, građe i ostale nedostatke, naročito na stražu od četiri do šest „ne baš najboljih vojnika.”⁶⁶ Crkva je obnovljena 1982. u suradnji sa stručnjacima Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Splita, a blagoslovljena je i vraćena bogoslužju 1992. godine.⁶⁷

U Cosmijevoj se vizitaciji spominje i tvrđava na Bačvicama s kapelom sv. Marije: „Istoga dana [op. a. 6. 1. 1683.] Cosmi ‘posjećuje kapelu nazvanu sv. Marije od Bačvica (*de Botticellae*) u tvrđavi prošlog rata izgrađenoj... a služi vojnicima koji noću čuvaju sam grad i ulaz u luku grada’. Među beneficije Cosmi navodi i Sv. Petra od Bačvica (*de*

11

Crkva svetoga Ante, tvrđava Gripe, Split

St. Anthony's Church, Gripe Fortress, Split

(foto / photo: Karla Papeš)

Butis), vjerojatno se radi o istoj kapeli koja je imala dva titulara.”⁶⁸ Badurina navodi građevinu na lokalitetu Bačvice posvećenu sv. Petru te datiranu u dvanaesto stoljeće uz spomen iz 1397. godine. Neujednačenost toponima i moguća dvostrukost titulara pozivaju na oprez prilikom zaključivanja.

Zaključak

Suživot je sakralnoga i vojnoga u arhitektonskome prostoru ranonovovjekovnih tvrđava šibenskoga obrambenog sustava rezultat duge tradicije, jasne duhovne potrebe za nebeskom zaštitom, čašćenja određenih predmeta i praktičnih religijskih zahtjeva redovitoga bogoslužja. I kod novopodignutih tvrđava 16. i 17. stoljeća sakralne su građevine bile često izdvojeni volumeni skromnih dimenzija koje su ponekad imale zvonike, vidljive i pri većoj udaljenosti. Navedeni je način isticanja elemenata koji nisu prvenstveno vojne naravi bio u suprotnosti s onodobnim postavkama fortifikacijske teorije kakve su se susretale u traktatistici, no moguće ga je objasniti kao znak identiteta uzme li se u obzir međureligijski karakter sukoba na istočnome Jadranu. Vizitacije pak svjedoče o dugome trajanju svetih mjesta i kultova i važnosti zaštite koju su pružali, ali i o bogoslužju u spomenutim okolnostima. Iako je moguće pronaći barem sporadične informacije o ulogama ovih crkava i kapela u 16. i 17. stoljeću, čini se da već u 18. i naročito u 19. stoljeću gotovo nisu imale kulturni značaj, nego su dobile određenu praktičnu ulogu unutar vojnoga konteksta u kojemu su se nalazile ili su pak bile srušene. Istraživanje sakralnoga u vojnim prostorima istočnoga Jadrana trebalo bi svakako proširiti i drugim primjerima te usporediti s istodobnim pojavama na drugim europskim lokalitetima. No već detaljniji uvid u šibenske tvrđave pruža određeno razumijevanje ove dosad neistražene problematike.

Ovaj je rad dio projekta financiranog sredstvima programa Europske unije za istraživanje i razvoj Obzor 2020 (GA n. 865863 ERC-AdriArchCult) – This article is part of a project that has received funding from the European Union's Horizon 2020 Research and Innovation Programme (GA n. 865863 ERC-AdriArchCult). Istraživanje je prvi put predstavljeno na „68th Annual Meeting of the Renaissance Society of America” održanome u Dublinu 30. ožujka 2022. godine i naslovljeno *The Sacred Fortress: The Fortification Chapels in the Early Modern Eastern Adriatic*. Zahvaljujem Aniti Babačić Ajduk, Anamariji Kučan, Josipu Glavašu, Josipu Paviću, Andriji Nakiću, Marku Sinobadu i članovima ERC AdriArchCult tima, Ani Marinković, Beatrice Tanzi i Petru Strunji na pruženoj pomoći tijekom istraživanja šibenskih tvrđava.

BILJEŠKE

- 1 Sena Sekulić Gvozdanović, *Crkve-tvrđave u Hrvatskoj* (Zagreb: Školska knjiga, 1994.).
- 2 Andrej Žmegač, *Bastioni kontinentalne Hrvatske: prilog poznavanju fortifikacijskoga graditeljstva u Hrvatskoj od 16. do 18. stoljeća* (Zagreb: Golden marketing, Institut za povijest umjetnosti, 2000.).
- 3 Više o tvrđavi sv. Mihovila: Ivo Glavaš, „Šibenska tvrđava sv. Mihovila u Kandijском ratu,” *Portal* 6 (2015.): 93-98; Ivo Glavaš, Andrija Nakić i Josip Pavić, „Sperone – najraniji poznati položaj za upotrebu vatrenog oružja na Tvrđavi sv. Mihovila u Šibeniku,” *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 41-42 (2017.): 35-44; Ivo Glavaš, „O rekonstrukcijskim zahvatima na šibenskom kaštelu sv. Mihovila,” *Peristil* 63 (2020.): 29-43.
- 4 Badurina pod evidencijskim brojem 5084 navodi građevinu na lokalitetu tvrđave s prijelaza 10. na 11. stoljeće, predromaničku s nepoznatim brojem apsida, uz primjebdu: „Najstarija crkva. Patron grada. 1603. = S. Maria”. Crkva je posvećena sv. Mihovilu, zaštitniku grada, vojnika i mjevnika. Zatim pod brojem 5086 navodi građevinu na groblju tvrđave iz 15. stoljeća i posvećenu sv. Ani uz primjebdu: „Ranije Marija. Ana od 1830. = groblje”. Anđelko Badurina, *Hagiopografija Hrvatske* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, Kršćanska sadašnjost, 2006.). Čuzela je donio niz podataka o povijesti tvrđave i postojanju jedne ili nekoliko sakralnih građevina tijekom stoljeća. Josip Čuzela, *Šibenski fortifikacijski sustav* (Šibenik: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić”, 2005.), 41-42.
- 5 Više o problemima određivanja smještaja crkve i neujednačenostima arheoloških nalaza i povijesnih dokumenata vidi u: Glavaš, „O rekonstrukcijskim,” 39-40.
- 6 Pogledaj prethodnu bilješku i usporedi Glavaš, „Šibenska tvrđava.”; Glavaš, „O rekonstrukcijskim.”
- 7 AAV, Congr. Vescovi e Regolari, Visita Ap. 80, Visitatio Sibiricensis, 44r, 44v, 45r.
- 8 Josip Čuzela posebno je istaknuo važnost štovanja čudotvorne slike Gospe od Kaštela. Iako je potrebno ispitati njegove hipoteze o izmjeni sakralnih građevina u tvrđavi, značajno je što je ukazao na praksu prijenosa Bogorodičine slike iz tvrđavne sakralne građevine u katedralu i druge šibenske crkve. Čuzela je istaknuo da je slika stradala u eksploziji baruta u tvrđavi 1663. godine, a kasnije je bila kopirana. Čuzela, *Šibenski fortifikacijski sustav*, 41-42. Valier nije spomenuo navedenu praksu.
- 9 O narudžbi, povijesnim okolnostima gradnje, tipologiji, pojedinim dijelovima te konzervatorskim radovima na tvrđavi sv. Nikole usporedi: Ana Deanović, „Prilog Sanmichelij utvrđivanju Dalmacije,” u *Utvrdi i perivoji, Studije i monografije Instituta za povijest umjetnosti, knj. 21: Izabrana djela Ane Deanović II.*, ur. Andrej Žmegač, 23-37 (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2001.); Ana Deanović, „Utvrdena Dalmacija: shvaćanje Michelea i Giana Girolama Sanmichelija,” u *Utvrdi i perivoji, Studije i monografije Instituta za povijest umjetnosti, knj. 21: Izabrana djela Ane Deanović II*, ur. Andrej Žmegač, 39-47 (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2001.); Josip Čuzela, „Pomorska utvrda sv. Nikole na ulazu u kanal sv. Ante kod Šibenika,” *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 33 (1992.): 51-75; Andrej Žmegač, „Utvrdi Sv. Nikole pred Šibenikom,” *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 25 (2001.): 91-100; Andrej Žmegač, „La fortezza di San Nicolò presso Sebenico. Un'opera importante di Gianrolamo Sanmicheli,” *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* 1-2 (2005.): 133-151; Čuzela, *Šibenski fortifikacijski sustav*; Andrej Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske* (Zagreb: Školska knjiga, Institut za povijest umjetnosti, 2009.); Andrej Žmegač, „Još jedan stari prikaz šibenske Utvrdi sv. Nikole,” *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 33 (2009.): 77-82; Laris Borić, „Dujam Rudičić, Sanmichelijevi i Girolamo Cataneo,” *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 39 (2015.): 41-54; Ivo Glavaš, „Marginalije o tvrđavi sv. Nikole kod Šibenika i Velikim kopnenim vratima,” *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 39 (2015.): 131-140; Ivo Glavaš, „Barutane (polveriere) na tvrđavama sv. Nikole i sv. Ivana u Šibeniku,” *Ars Adriatica* 7 (2017.): 213-226; Glavaš, „Tvrđava sv. Nikole”; Ivo Glavaš, „Bilješke o mletačkoj i austrijskoj fazi šibenske tvrđave sv. Nikole,” *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 43-44 (2020.): 23-32; Braut, Majer Jurišić i Škevin Mikulandra, „Tvrđava sv. Nikole u Šibeniku – povijest i konzervatorska istraživanja građevnih struktura,” *Portal* 12 (2021.): 61-82; Ana Šverko, „Peripheral or Central. The Fortification Architecture of the Sanmichelis in Dalmatia,” in *The Land between Two Seas: Art on the Move in the Mediterranean and the Black Sea 1300-1700*, ur. Alina Payne, 40-58 (Leiden: Brill, 2022.).
- 10 Čuzela, „Pomorska utvrda sv. Nikole,” 57.
- 11 Usporedi slikovne priloge. Usto, na Justerovu se prikazu grada Šibenika iz 1708. ne može razabrati crkva, vidi u: Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, slika 53., str. 92 (Austrijski državni arhiv, Ratni arhiv, KA, Beg, GI a 6-5, fol. XII).
- 12 Braut, Majer Jurišić i Škevin Mikulandra, „Tvrđava sv. Nikole,” 68.
- 13 Žmegač, „Utvrdi Sv. Nikole,” 93.
- 14 Moguće je da se crkva spominje već 1095. godine. Vidi: Čuzela, „Pomorska utvrda sv. Nikole,” 52. Anđelko Badurina upisao je u *Hagiopografiji Hrvatske* pod evidencijskim brojem 5068 građevinu na lokalitetu tvrđave sv. Nikole posvećenu sv. Nikoli biskupu. Za dataciju je zabilježio „11+17. st.”, što se vjerojatno odnosi na obje građevine; da je benediktinska crkva bila spomenuta 1095. godinu, da je ugašena u 15. stoljeću i da je 1603. „u tvrdi”. Naveo je da nije imala brodove i da je nepoznat broj apsida. Vidi: Badurina, *Hagiopografija Hrvatske*.
- 15 Kao glavni se razlog preseljenja navodi rušenje dijela samostana u ratu od 1409. do 1412. tijekom zauzimanja Šibenika, vidi u Čuzela, „Pomorska utvrda sv. Nikole,” 57; Badurina, *Hagiopografija Hrvatske*.
- 16 Žmegač, „Utvrdi Sv. Nikole,” 94.
- 17 Braut, Majer Jurišić i Škevin Mikulandra, „Tvrđava sv. Nikole,” 76, bilješka 11.
- 18 Šime Ljubić, *Commissiones et relationes Venetae II (1525-1553.)* (Zagreb: Sumptibus Academiae scientiarum et atrium Slavorum meridionalium, 1877.), 150-152; Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 185. Usporedi Glavaš, „Bilješke,” 25, 26; Braut, Majer Jurišić i Škevin Mikulandra, „Tvrđava sv. Nikole,” 62.
- 19 Braut, Majer Jurišić i Škevin Mikulandra, „Tvrđava sv. Nikole,” 76, bilješka 12. Na dokumentu 1540. – mletačko računanje vremena od 1. ožujka. Dani u siječnju i veljači dio su sljedeće godine prema julijanskome i gregorijanskome kalendaru.
- 20 Ljubić, *Commissiones II*, 150-152; Čuzela, „Pomorska utvrda sv. Nikole,” 53; Žmegač, „Utvrdi sv. Nikole,” 92, 93; Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 183-185. Žmegač „Još jedan stari prikaz šibenske Utvrdi sv. Nikole,” 80; Glavaš, „Marginalije,” 132; Glavaš, „Bilješke,” 26; Braut, Majer Jurišić i Škevin Mikulandra, „Tvrđava sv. Nikole,” 62.
- 21 Braut, Majer Jurišić i Škevin Mikulandra, „Tvrđava sv. Nikole,” 76, bilješka 4 prema Bertoldi 1874: 97-100.
- 22 Ljubić, *Commissiones II*, 155-159. Usporedi Žmegač, „Utvrdi Sv. Nikole,” 92; Glavaš, „Marginalije”: 132; Emil

- Hilje, „Uz nekoliko arhivskih podataka o gradnji šibenske lože,” *Ars Adriatica* 10 (2020.): 73, bilješka 26; Braut, Majer Jurišić i Škevin Mikulandra, „Tvrđava sv. Nikole,” 77, bilješka 18.
- 23 Žmegač, „Utvrdava sv. Nikole,” 93.
- 24 Žmegač, „Utvrdava sv. Nikole,” 97.
- 25 Čuzela, „Pomorska utvrda sv. Nikole,” 57 i bilješka 17.
- 26 Čuzela, „Pomorska utvrda sv. Nikole,” 58.
- 27 Ljubić, *Commissiones II*, 200–202; Čuzela, „Pomorska utvrda sv. Nikole,” 57 i bilješka 17; Čuzela, *Šibenski fortifikacijski sustav*, 78. Glavaš, „Bilješke,” 24. U opisu nije naznačeno da su nedovršeni vitalni dijelovi tvrđave, po-drazumijevajući polubastione, pritom imajući minimalne zamjerke na obrambene mogućnosti tvrđave.
- 28 Ljubić, *Commissiones II*, 200–202. Usporedi Braut, Majer Jurišić i Škevin Mikulandra, „Tvrđava sv. Nikole,” 63. Usporedi: Čuzela, „Pomorska utvrda sv. Nikole,” 57.
- 29 Usporedi: Frans Hogenberg i Georg Braun, *Veduta Šibenika* iz 1576., postav Memorijalnoga centra Faust Vrančić; Giuseppe Rosaccio, 1598, prikaz Šibenika u *Viaggio da Venezia a Constantinopoli*, Čuzela „Pomorska utvrda sv. Nikole,” 54; Giovanni Francesco Camocio, *Isole famose... 1570–1573*, <https://exhibits.stanford.edu/renaissance-exploration/catalog/cb466fd5827>, figura 7; Georgius Bruin, prikaz Šibenika iz 1576, u *Civitates orbis Terrarum*, Žmegač „La fortezza di San Nicolò,” 134; Vincenzo Maria Coronelli, 1689, *Isole città e fortezze...*, Biblioteca Nazionale Marciana, signatura 180.d.12, prikaz Šibenika na stranici 33.
- 30 Andrej Žmegač, „Sforza Pallavicino i Zadar,” *Ars Adriatica* 12 (2022.): 59–70.
- 31 Grga Novak, *Commissiones et relationes Venetae IV (1572. – 1590.)* (Zagreb: Sumptibus Academiae scientiarum et atrium Slavorum meridionalium, 1964.), 20–22. Usporedi Čuzela, „Pomorska utvrda sv. Nikole,” 60; Braut, Majer Jurišić i Škevin Mikulandra, „Tvrđava sv. Nikole,” 63.
- 32 Grga Novak, *Commissiones et relationes Venetae VI (1588. – 1620.)* (Zagreb: Sumptibus Academiae scientiarum et atrium Slavorum meridionalium, 1970.), 304–305. Usporedi Čuzela, „Pomorska utvrda sv. Nikole,” 69; Braut, Majer Jurišić i Škevin Mikulandra, „Tvrđava sv. Nikole,” 64.
- 33 Novak, *Commissiones VI*, 304–305.
- 34 Braut, Majer Jurišić i Škevin Mikulandra, „Tvrđava sv. Nikole,” 64, prema HR-DAZD*1, kutija 20, fol. 298, 299. Riječ je o prvim godinama Kandijskoga rata (1646. – 1669.) stoga ne čude navedeni nedostaci.
- 35 Godine 1647., tijekom Kandijskoga rata, Šibenik je bio pod jednomjesečnom opsadom. Usporedi Braut, Majer Jurišić i Škevin Mikulandra, „Tvrđava sv. Nikole,” 64, prema Pavičić 2008: 7–26.
- 36 Austrijski državni arhiv, Ratni arhiv, Gla480d fol.24r, Nr.XI, vidi: Braut, Majer Jurišić i Škevin Mikulandra, „Tvrđava sv. Nikole,” 65; Čuzela, „Pomorska utvrda sv. Nikole,” Čuzela, *Šibenski fortifikacijski sustav*.
- 37 Braut, Majer Jurišić i Škevin Mikulandra, „Tvrđava sv. Nikole,” 65, prema HR-DAZ-5, kutija 36, fol. 127, 128.
- 38 Braut, Majer Jurišić i Škevin Mikulandra, „Tvrđava sv. Nikole,” 66.
- 39 Braut, Majer Jurišić i Škevin Mikulandra, „Tvrđava sv. Nikole,” 66; 78, bilješka 55.
- 40 Čuzela, „Pomorska utvrda sv. Nikole,” 71; Glavaš, „Bilješke,” 28, 29; Braut, Majer Jurišić i Škevin Mikulandra, „Tvrđava sv. Nikole,” 66.
- 41 Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 95; Glavaš i Pavić, „Tvrđava sv. Ivana,” 92.
- 42 Više o tvrđavi sv. Ivana vidi u: Glavaš, „Barutane”; Josip Pavić, „Early development of the St. John’s Fortress in Šibenik,” u *Defensive Architecture of the Mediterranean. XV to XVIII centuries. Vol. V*, ur. Echarri Iribarren, 305–310 (Valencia: Editorial Universitat Politècnica de Valencia, 2017.); Ivo Glavaš, Ana Karadole i Josip Pavić, „O tvrđavi Barone iznad Šibenika,” *Portal* 9 (2018.): 49–59.
- 43 Ivo Glavaš i Josip Pavić, „Tvrđava sv. Ivana u Šibeniku – nove spoznaje i istraživanja,” *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 40 (2016.): 92.
- 44 Čuzela, *Šibenski fortifikacijski sustav*, 94.
- 45 Čuzela, *Šibenski fortifikacijski sustav*, 94.
- 46 Badurina je pod evidencijskim brojem 5085 upisao građevinu na lokalitetu tvrđave sv. Ivana iz 15. stoljeća. Ne postoje podaci o stilu, brodovima ni apsidama. Jedina je primjedba: „Srušena 1646. gradnjom tvrđave”. Bila je posvećena sv. Ivanu Krstitelju, zaštitniku kovača i zaštitniku protiv nevremena. Može se vidjeti na prikazima grada prije izgradnje tvrđave sv. Ivana. Glavaš i Pavić donose podatak o postojanju zavjetne crkve posvećene sv. Ivanu Krstitelju koja je spomenuta u izvorima 1444. godine. Međutim, pod evidencijskim brojem 5101 Badurina je upisao i lokalitet sv. Trojstva za koji navodi: „Ista što i Sv. Ivan”, datirajući je na prijelaz 14. u 15. stoljeće uz primjedbu: „Konpatron Sv. Ivan. Spomen 1386. 1603. Parochialis”. Posvećena je Svetome Trojstvu uz navod „(Troglav), (Perun)”. Ne postoje podaci o stilu, brodovima ni apsidama.
- 47 HR-DAŠI-244 Grafička zbirka, S. Gio di Sebenico.
- 48 Dostupnost podataka omogućili Josip Pavić i Andrija Nakić iz Tvrđave kulture Šibenik, kao i uvid u priloženu fotografiju, autorska prava: Marko Sinobad, Konzervatorski odjel u Šibeniku – Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske.
- 49 Više o nazivu položaja Sv. Vid vidi u: Glavaš, Karadole i Pavić, „O tvrđavi Barone,” 50, 51.
- 50 Više o nazivima *ridotta*, *ridota*, *reduta*, *redut*, *redutto* vidi u Papeš, „Terminologija hrvatske fortifikacijske arhitekture,” (diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2019.), 80, 93. Usporedi: Glavaš, Karadole i Pavić, „O tvrđavi Barone,” 51; Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 99.
- 51 Više o tvrđavi Barone: Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*; Glavaš, Karadole i Pavić, „O tvrđavi Barone.”
- 52 Glavaš, Karadole i Pavić, „O tvrđavi Barone,” 50.
- 53 Usporedi Glavaš, Karadole i Pavić, „O tvrđavi Barone,” 50. Anđelko Badurina navodi lokalitet na Šubićevcu „na mjestu tvrđave” iz desetoga stoljeća uz primjedbu: „Srušena 1648. zbog gradnje tvrđave”, a bila je posvećena sv. Vidu. Vidi: Badurina, *Hagiotopografija Hrvatske*.
- 54 Čuzela, *Šibenski fortifikacijski sustav*, 94.
- 55 Više o crkvi sv. Antuna na Gripama: Stanko Piplović, „Obnovljena crkva na Gripama,” *Slobodna Dalmacija*, 13. 1. 1983.; Stanko Piplović, „Crkva sv. Ante na Gripama u Splitu,” u Kačić, *zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja = acta Provinciae ss. Redemptoris Ordinis Fratrum Minorum in Croatia*, sv. 27–28, ur. Josip Soldo i Karlo Jurišić, 171–180 (Split: Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja, 1995.); Stanko Piplović, „Urbanistički i graditeljski razvitak predgrada Lučac u Splitu,” *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 48 (2006.): 453–510; Arsen Duplančić, „Kamena kustodija iz Crkve Sv. Andrije De Fenestris u Splitu,” *Kulturna baština* 26–27 (1995): 29–36; Perislav Petrić, „Lučac u vizitaciji nadbiskupa S. Cosmija. U povodu 300. obljetnice vizitacije 1683–1983,” *Kulturna baština* 14 (1983.): 60–63.
- 56 Duško Kečkemet, „Splitska utvrda Gripe,” *Vojnopomorski ogledi* 2 (1971.): 27–62; Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*; Snježana Perojević, „Tvrđava Gripe u Splitu. Izgradnja od 1647. do 1682. godine,” *Prostor* 45 (2013.): 2–13; Duško Kečkemet, *Utvrdje Splita* (Split: Naklada Bošković, Muzej grada Splita, 2020.).

- 57 Opis prema Badurina, *Hagiotopografija Hrvatske*.
- 58 Piplović, „Urbanistički,” 465; Duplančić, „Kamena kustodija,” 3, dok u bilješci 14 navodi da je Cosmijeva vizitacija iz 1682., no ne navodi da je tada započela te da je vizitacija sv. Antuna na Gripama bila početkom 1683. godine. Petrić, „Lučac,” 61 donosi datum 4. 1. 1683. kao dan vizitacije crkve.
- 59 Usporedi: Kečkemet, „Splitska utvrda Gripe,” 50, 51; Piplović, „Urbanistički i graditeljski,” 465; Kečkemet, *Utvrde Splita*, 217.
- 60 Kečkemet, „Splitska utvrda Gripe,” 50, 51; Piplović, „Urbanistički i graditeljski,” 465; Kečkemet, *Utvrde Splita*, 217.
- 61 Petrić, „Lučac,” 61.
- 62 Duplančić, „Kamena kustodija,” 34, 35, bilješka 14.
- 63 Kustodija se nalazila na južnome kraju unutarnjega istočnog zida. Kao jedan od razloga njezina datiranja u 15. stoljeće, osim stilskih karakteristika, navodi se praksa ugrađenih svetišta u obliku kamenih ormarića za čuvanje euharistije koja se očuvala do polovine 16. stoljeća. Otada se euharistija prenosila u tabernakul u sredini glavnoga oltara. Usput se ispitala i mogućnost prijenosa kustodije iz neke druge crkve. Piplović, „Urbanistički i graditeljski,” 467–468; Piplović, „Crkvice,” 174, 178.
- 64 Piplović, „Crkvice,” 178.
- 65 Piplović, „Crkvice,” 178.
- 66 Piplović, „Crkvice,” 172.
- 67 Piplović, „Crkvice,” 179.
- 68 Petrić, „Lučac,” 62.

REFERENCES

- AAV, Congr. Vescovi e Regulari, Visita Ap. 80, Visitatio Sibiricensis.
- Badurina, Andelko. *Hagiotopografija Hrvatske*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, Kršćanska sadašnjost, 2006.
- Borić, Laris. “Dujam Rudičić, Sanmichelijevi i Girolamo Cataneo.” *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 39 (2015): 41–54.
- Braut, Ivan, Krasanka Majer Jurišić and Ana Škevin Mikulandra. “Tvrđava sv. Nikole u Šibeniku – povijest i konzervatorska istraživanja građevnih struktura.” *Portal* 12 (2021): 61–82.
- Čuzela, Josip. “Pomorska utvrda sv. Nikole na ulazu u kanal sv. Ante kod Šibenika.” *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 33 (1992): 51–75.
- Čuzela, Josip. *Šibenski fortifikacijski sustav*. Šibenik: Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić”, 2005.
- Deanović, Ana. “Prilog Sanmichelijā utvrđivanju Dalmacije.” In *Utvrde i perivoji, Studije i monografije Instituta za povijest umjetnosti, knj. 21: Izabrana djela Ane Deanović II.*, edited by Andrej Žmegač, 23–37. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2001.
- Deanović, Ana. “Utvrdena Dalmacija: shvaćanje Michelea i Giana Girolama Sanmichelija.” In *Utvrde i perivoji, Studije i monografije Instituta za povijest umjetnosti, knj. 21: Izabrana djela Ane Deanović II* edited by Andrej Žmegač, 39–47. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2001.
- Duplančić, Arsen. “Kamena kustodija iz Crkve Sv. Andrije De Fenestris u Splitu.” *Kulturna baština* 26–27 (1995): 29–36.
- Glavaš, Ivo and Josip Pavić. “Tvrđava sv. Ivana u Šibeniku – nove spoznaje i istraživanja.” *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 40 (2016): 91–104.
- Glavaš, Ivo, Ana Karađole and Josip Pavić. “O tvrđavi Barone iznad Šibenika.” *Portal* 9 (2018): 49–59.
- Glavaš, Ivo, Andrija Nakić and Josip Pavić. “Sperone – najraniji poznati položaj za upotrebu vatrenog oružja na Tvrđavi sv. Mihovila u Šibeniku.” *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 41–42 (2017): 35–44.
- Glavaš, Ivo. “Barutane (polveriere) na tvrđavama sv. Nikole i sv. Ivana u Šibeniku.” *Ars Adriatica* 7 (2017): 213–226.
- Glavaš, Ivo. “Bilješke o mletačkoj i austrijskoj fazi šibenske tvrđave sv. Nikole.” *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 43–44 (2020): 23–32.
- Glavaš, Ivo. “Marginalije o tvrđavi sv. Nikole kod Šibenika i Velikim kopnenim vratima.” *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 39 (2015): 131–140.
- Glavaš, Ivo. “O rekonstrukcijskim zahvatima na šibenskom kaštelu sv. Mihovila.” *Peristil* 63 (2020): 29–43.
- Glavaš, Ivo. “Šibenska tvrđava sv. Mihovila u Kandijском ratu.” *Portal* 6 (2015): 93–98.
- Glavaš, Ivo. “Tvrđava sv. Nikole – nova istraživanja, plan obnove i UNESCO.” *Kvartal* 14, 3–4 (2017): 70–74.
- Hilje, Emil. “Uz nekoliko arhivskih podataka o gradnji šibenske lože.” *Ars Adriatica* 10 (2020): 63–74.
- Kečkemet, Duško. “Splitska utvrda Gripe.” *Vojnopomorski ogleđi* 2 (1971): 27–62.
- Kečkemet, Duško. *Utvrde Splita*. Split: Naklada Bošković, Muzej grada Splita, 2020.
- Ljubić, Šime. *Commissiones et relationes Venetae II (1525. – 1553.)*. Zagreb: Sumptibus Academiae scientiarum et atrium Slavorum meridionalium, 1877.
- Novak, Grga. *Commissiones et relationes Venetae IV (1572. – 1590.)*. Zagreb: Sumptibus Academiae scientiarum et atrium Slavorum meridionalium, 1964.
- Novak, Grga. *Commissiones et relationes Venetae VI (1588. – 1620.)*. Zagreb: Sumptibus Academiae scientiarum et atrium Slavorum meridionalium, 1970.
- Papeš, Karla. “Terminologija hrvatske fortifikacijske arhitekture.” Master’s thesis, University of Zagreb, 2019.
- Pavić, Josip. “Early development of the St. John’s Fortress in Šibenik.” In *Defensive Architecture of the Mediterranean. XV to XVIII centuries. Vol. V*, edited by Echarri Iribarren, 305–310. Valencia: Editorial Universitat Politècnica de Valencia, 2017.
- Perojević, Snježana. “Tvrđava Gripe u Splitu. Izgradnja od 1647. do 1682. godine.” *Prostor* 45 (2013): 2–13.
- Petrić, Perislav. “Lučac u vizitaciji nadbiskupa S. Cosmija. U povodu 300. obljetnice vizitacije 1683–1983.” *Kulturna baština* 14 (1983): 60–63.
- Piplović, Stanko. “Crkvice sv. Ante na Gripama u Splitu.” In *Kačić, zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja = acta Provinciae ss. Redemptoris Ordinis Fratrum Minorum in Croatia*, vol. 27–28, edited by Josip Soldo and Karlo Jurišić, 171–180. Split: Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja, 1995.
- Piplović, Stanko. “Obnovljena crkvice na Gripama.” *Slobodna Dalmacija*, 13 January 1983.
- Piplović, Stanko. “Urbanistički i graditeljski razvitak predgrađa Lučac u Splitu.” *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 48 (2006): 453–510.
- Sekulić Gvozdanović, Sena. *Crkve–tvrđave u Hrvatskoj*. Zagreb: Školska knjiga, 1994.
- Šverko, Ana. “Peripheral or Central. The Fortification Architecture of the Sanmichelis in Dalmatia.” In *The Land between Two Seas: Art on the Move in the Mediterranean and the Black Sea 1300–1700*, edited by Alina Payne, 40–58. Leiden: Brill, 2022.
- Tosato, Stefano. *Fortezze veneziane dall’Adda all’Egeo*. Venecija: Marco Polo System, 2014.
- Žmegač, Andrej. “Još jedan stari prikaz šibenske Utvrde sv. Nikole.” *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 33 (2009): 77–82.

- Žmegač, Andrej. "La fortezza di San Nicolò presso Sebenico. Un'opera importante di Giangiolamo Sanmicheli." *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* 1–2 (2005): 133–151.
- Žmegač, Andrej. "Sforza Pallavicino i Zadar." *Ars Adriatica* 12 (2022): 59–70.
- Žmegač, Andrej. "Utvrdna Sv. Nikole pred Šibenikom." *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 25 (2001): 91–100.
- Žmegač, Andrej. *Bastioni jadranske Hrvatske*. Zagreb: Školska knjiga, Institut za povijest umjetnosti, 2009.
- Žmegač, Andrej. *Bastioni kontinentalne Hrvatske: prilog poznavanju fortifikacijskoga graditeljstva u Hrvatskoj od 16. do 18. stoljeća*. Zagreb: Golden marketing, Institut za povijest umjetnosti, 2000.

SUMMARY

The Sacred in the Military: Chapels and Churches of the Early Modern Fortresses in Šibenik and Split

On the eastern coast of the Adriatic, fortresses were constructed alongside associated sacral buildings, often erected upon the ruins of older churches and monasteries, retaining their original titles. Despite their historical significance, fortress chapels and churches have been largely overlooked in Croatian art history. Thus, this study aims to showcase several such monuments to pave the way for future research. The long-term objective is to map these selected buildings, investigate their unique characteristics, and develop a possible typology, while also exploring their significance in both defensive contexts and the daily lives of military personnel. Within the scope of this paper, fortresses are defined as independent defensive structures or larger fortifications housing military crews, capable of withstanding prolonged attacks. The spatial organization within these fortresses has played a crucial role in facilitating communication between strategic points and establishing comprehensive defense systems. Particular attention is given to the early modern monumental Dalmatian fortresses of St. Nicholas and St. John in Šibenik. Their resemblance to other Šibenik examples, such as the Fortress of St. Michael and Barone Fortress (built as a *ridotta* of the Fortress of St. John), as well as their chronological and typological proximity to Gripe Fortress in Split, are also examined. Additionally, this study presents reports from military experts contemporary to the construction period, apostolic visitations, graphic representations, and recent archaeological findings related to this architectural typology.

Dr. sc. KARLA PAPEŠ diplomirala je povijest umjetnosti i kroatistiku. Doktorski je studij povijesti umjetnosti upisala na Sveučilištu Ca' Foscari u Veneciji kao stipendistica ERC-ova projekta AdriArchCult. Pritom je ugovoren *cotutelle* s Doktorskim studijem hrvatske kulture Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Autorica je znanstvenih i stručnih radova. Doktorirala je u travnju 2024.

KARLA PAPEŠ, PhD graduated with a degree in Art History and Croatian Language and Literature. She pursued her doctoral studies in Art History at Ca' Foscari University in Venice as a scholarship recipient of the ERC's AdriArchCult project. Simultaneously, she entered into a *cotutelle* agreement with the Doctoral Program in Croatian Culture at the Faculty of Social Sciences and Humanities in Zagreb. Karla Papeš has authored several scientific and professional publications. She completed her doctorate in April 2024.